

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยและพัฒนา
ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

เล่มที่ 1

การสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนา
ระบบการแลกเปลี่ยน
ชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

โดย

สถาบันการจัดการเพื่อชนบทและสังคม
มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มกราคม 2547

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยและพัฒนา
ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

เล่มที่ 1

การสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยน
ชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

โดย

สถาบันการจัดการเพื่อชนบทและสังคม
มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

มกราคม 2547

การสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยน ชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

โดย

**ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน
ผศ.ดร.ปัทมาวดี โพชนุกูล ชุชุกิ**

โครงการวิจัย : ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย โดยการศึกษาครั้งนี้ได้รับคำแนะนำที่เป็นประโยชน์จาก ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ผู้อำนวยการฝ่ายชุมชน คณะผู้วิจัยขอขอบคุณคณะที่ปรึกษา ได้แก่ คุณวรเทพ ไวยาวิทยาโรจน์ ธนาคารแห่งประเทศไทย ดร.เอกนิติ นิติธรรม์ประกาศ สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง กระทรวงการคลัง ดร.ปริยานุช พิบูลสรารุช สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ นพ.พลเดช ปิ่นประทีป สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา คุณทรงพล เจตนาวณิชย์ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา คุณชนิศา จรรยาเพศ โครงการศึกษาและปฏิบัติงานการพัฒนา (FOCUS) Mr. Alec Bamford องค์การอาสาสมัครแคนาดา(CUSO) คุณจารุวรรณ เสงตระกุล สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา คุณธวัชชัย ไคสิตระกุล มูลนิธิสายใยแผ่นดิน และคุณมัน สามีลี ผู้นำชุมชนบ้านโสกชุมปูน อ.กุฉินทรา จ.ยโสธร ที่ได้ให้ความคิดเห็นที่เป็นประโยชน์กับงานวิจัยนี้เป็นอย่างมาก ขอขอบคุณ คุณพิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์ บริษัทชื่อไทย.คอม Mr.Stephen De Meulenaere Strohalm Organization Mr.Koichi Sato Wopack Co.,Ltd. ที่ร่วมเป็นวิทยากรในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งแรกเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์จากต่างประเทศ

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณกลุ่มชุมชนต่างๆ ทั่วประเทศในการให้ข้อมูล ร่วมพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชนบ้านสันติสุข อ.กุฉินทรา จ.ยโสธร กลุ่มผู้ผลิตกรรنگและหัวกรรنگ อ.จะนะ จ.สงขลา ที่เป็นกลุ่มต้นแบบของการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ขอขอบคุณสำหรับการแสดงความคิดเห็นของทุกกลุ่มในการสัมมนา รวมถึงการรับรองดูแล เป็นการให้น้ำใจและความเป็นมิตรตามแบบของชาวชนบทไทย แก่คณะนักวิจัยเมื่อลงพื้นที่ และที่สำคัญยิ่งขอขอบคุณผู้ช่วยวิจัยซึ่งประกอบด้วย คุณจตุรงค์ บุญขจรตินสุนทร คุณเสื้อ อภิชาติเกรียงไกร คุณจารุภา โสภารักษ์ คุณมนัสวัลย์ พัฒนวิบูลย์ คุณวารุณี สิทธิถาวร คุณประจิตร ขาวสวาย คุณจันทร์พิไล ล้อคุณอรอนงค์ อินทรหะ คุณมณีนรัตน์ จริยธรรมวัตติ คุณกฤตยา ศรีสรรพกิจ คุณสุระชัย มาลีแย้ม คุณจิม พันธเสน คุณเรือง พุดละพันธ์ คุณศศิธร กาญจนทัต คุณทองชัย บุรณพิสุทธิ์ คุณปาริชาติ จูทรัพย์ และน.ส.กรรณิการ์ บุญหนู เลขานุการ

การศึกษานี้เป็นโครงการระยะที่หนึ่ง ซึ่งถือเป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการทดลองปฏิบัติหาแนวทางเพื่อพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เหมาะสมกับสังคมไทย เป็นภูมิคุ้มกันให้แก่ชุมชน คณะผู้วิจัยหวังว่างานนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาและนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่ภาคปฏิบัติเพื่อสร้างชุมชนที่เข้มแข็งและมีการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป ความผิดพลาดใดๆ ที่ยังปรากฏในงานวิจัยนี้เป็นความรับผิดชอบของคณะผู้วิจัย

คณะผู้วิจัย

มกราคม 2547

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ภายใต้สถานการณ์เศรษฐกิจปัจจุบัน การไม่มีเงินบาทเป็นอุปสรรคในการผลิตและความ เป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น ทั้งๆ ที่ในแต่ละชุมชน ยังคงมีปัจจัยในการดำรงชีพและการผลิต เช่น วัตถุดิบตามธรรมชาติและแรงงาน ความผันผวนของค่าเงินดอลลาร์ และเงินบาทส่งผลกระทบต่อ ชุมชนท้องถิ่นผ่านราคาสินค้าที่ชุมชนต้องซื้อหาจากภายนอก การสร้างระบบแลกเปลี่ยนย่อยๆ ขึ้นมาในท้องถิ่นจะทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยน กระตุ้นการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองในชุมชน และช่วยสมาชิกออมเงินบาท ภายใต้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน สมาชิกสามารถกำหนดอัตรา แลกเปลี่ยนได้ตามความสมัครใจของผู้ซื้อผู้ขาย การได้พบปะเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากันในชุมชน ช่วยรื้อฟื้นความสัมพันธ์ในชุมชนทำให้เกิดความอาทรเกื้อกูลกัน เป็นพลังสู่ความร่วมมือในการทำ กิจกรรมอื่นๆ ของชุมชน

ชาวบ้านกุดชุมได้เริ่มใช้ระบบนี้ในปี 2543 แต่ถูกระงับจากธนาคารแห่งประเทศไทย จึงได้ มีการทำความเข้าใจและปรับระบบเบี้ยกุดชุมโดยใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่เรียกว่า “บุญ” แทน “เบี้ย” และด้วยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการวิจัย ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองจึงเกิดขึ้น แนวคิดเรื่องระบบแลกเปลี่ยนถูกนำไปทดลอง ใช้ในชุมชนต่างๆ 45 แห่งทั่วประเทศ มีทั้งชุมชนที่ปฏิเสธและชุมชนที่ยอมรับแนวคิดนี้นำไป ทดลองใช้

วัตถุประสงค์โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เพื่อศึกษาและพัฒนารูปแบบ การแลกเปลี่ยนของชุมชนที่เหมาะสมกับสังคมไทยและส่งเสริมให้เกิดการพึ่งตนเอง และเพื่อสร้าง นักบริหารจัดการของชุมชนในการวางฐานระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งในอนาคต

ในการวิจัย มีการศึกษาบทเรียนของต่างประเทศและการศึกษาภาคสนามเป็นระยะเวลา 10 เดือน โดยนำประสบการณ์จากกุดชุมและจากต่างประเทศมาประยุกต์ใช้ มีการจัดเวทีชาวบ้าน เล่นบทบาทสมมุติ จัดตลาดนัดชุมชน ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนารูปแบบ สร้างตัวบ่งชี้และ วิเคราะห์ข้อมูลการพัฒนาและผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นมีรูปแบบที่แตกต่างหลากหลายไปตามความเหมาะสม ของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ ประกอบด้วย

1. ระบบแลกเปลี่ยนในชุมชน

- ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า เป็นระบบที่เกิดขึ้นง่ายที่สุด ด้านทุนการบริหารจัดการ ค่า ไม่ซับซ้อนและเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชน ระบบนี้ สามารถนำมาใช้ได้ในกลุ่มที่ทุนทาง สังคมไม่สูงนัก ในทางตรงข้ามระบบกลับสามารถดึงให้สมาชิกในสังคมได้เข้ามาทำกิจกรรม ร่วมกันและเสริมสร้างทุนทางสังคมได้ กลุ่มที่ใช้ระบบนี้ได้แก่ กลุ่มบ้านวังคอตัง ศูนย์การเรียนรู้

อย่างไรก็ตาม พบว่ามีปัญหาบางประการที่เป็นอุปสรรคต่อ การพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เช่น กลุ่มที่อยู่ใกล้เมืองและมีระบบเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับภายนอกมากจะไม่เห็นประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยน หรือเห็นเป็นเรื่องยุ่งยาก กลุ่มที่มีกิจกรรมมากจะขาดผู้นำในการดำเนินกิจกรรม และบางกลุ่มยังไม่รู้ความต้องการของสมาชิก ทำให้มีการแลกเปลี่ยนน้อย และเนื่องจากระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลในทางลดรายจ่ายมากกว่าเพิ่มรายได้ กลุ่มหรือสมาชิกที่มองทางออกของปัญหาภาระหนี้สิน โดยเน้นการเพิ่มรายได้มีแนวโน้มที่จะยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนนี้

เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้อง ทุกฝ่ายจะต้องสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์ และแนวคิดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้ตรงกัน รัฐจะต้องเข้าใจว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นระบบที่สร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ผู้ที่ยากจนและผู้ตกอยู่ในชายขอบทั้งในเมืองและชนบท รัฐควรสนับสนุนให้กลุ่มมีการขยายตัวมากขึ้นด้วยการให้ข้อมูลเชิงบวกแก่ประชาชน อาจมีความจำเป็นที่จะต้องมีมาตรการทางกฎหมายที่จะคุ้มครองสิทธิในการพึ่งตนเองของชุมชน

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	i
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	ii
สารบัญ	v
สารบัญภาพ	vii
สารบัญตาราง	viii
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความหมายและความสำคัญของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
1.3 ระเบียบวิธีวิจัย	4
1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ	10
1.5 องค์ประกอบของรายงาน	11
บทที่ 2 กลุ่มที่เข้าร่วมและรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น	13
2.1 กลุ่มที่เข้าร่วมโครงการ	13
2.2 รูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น	14
2.3 ตัวอย่างระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่มต่างๆ	17
บทที่ 3 เงื่อนไขการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	31
3.1 บริบททางสถาบันของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	31
3.2 ความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	31
3.3 ปัจจัยหรือเงื่อนไขสนับสนุนการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	33
3.4 ปัจจัยที่กำหนดรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	37
บทที่ 4 ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	41
4.1 ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อสมาชิก	41
4.2 ผลต่อความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน	42
4.3 ความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อบรรยากาศ ของไทย	45
4.4 ข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน : กรณีประเทศไทย	46

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน	51
5.1 บทเรียนจากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย	51
5.2 เปรียบเทียบระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย	54
5.3 ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน	55
5.4 ข้อเสนอเชิงนโยบายต่อภาครัฐ	57

สารบัญภาพ

แผนภาพที่		หน้า
1	ระบบบุญกุศลชุม จ.ยโสธร	18
2	ระบบเงินตราชุมชน กลุ่มเขาวงกตต้นน้ำชี	19
3	การแลกเปลี่ยนกลุ่มเกษตรอินทรีย์เมืองปราสาท จ.นครราชสีมา	25
4	การแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี	26
5	การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี	27
6	แสดงการจัดวางลำดับการพึ่งพาในชุมชน การพึ่งพาในระดับเครือข่าย และการพึ่งพาทายนอก	56
7	แนวทางการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศ	57

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ตัวอย่างบัญชีของกลุ่มกรรณก	30

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความหมายและความสำคัญของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

“ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน” หมายถึงระบบที่สมาชิกในชุมชนจัดการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างสมาชิกในชุมชนด้วยกันเอง¹ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนอาจเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าหรือบริการโดยตรง การแลกเปลี่ยนโดยใช้สื่อกลาง บางพื้นที่ใช้ระบบหักบัญชี หลายชุมชนในต่างประเทศมีการสร้าง “ระบบเงินตรา” ขึ้นมาเพื่อใช้ในท้องถิ่นของตน เงินตราชุมชนสามารถใช้จ่ายในท้องถิ่น ออมทรัพย์ในท้องถิ่น และลงทุนในท้องถิ่นได้ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ใช่เพียงแต่เป็นเครื่องมือเพื่อการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ แต่ยังเป็นเครื่องมือสร้างชุมชนให้เข้มแข็งและพึ่งพาตนเองได้

สิ่งสำคัญที่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแตกต่างจากระบบเงินตราของประเทศ คือ แนวคิดหลักและรูปแบบ ระบบเงินตราของประเทศมีหลักการและจุดแข็งอยู่ที่ความสะดวกในการแลกเปลี่ยนทำให้เกิด การหมุนเวียนทางเศรษฐกิจและการขยายความสามารถในการบริโภคผ่านการขยายการผลิตและการลงทุน คนต่างถิ่นก็สามารถแลกเปลี่ยนได้โดยใช้เงินตราและไม่จำเป็นต้องรู้จักกัน

อย่างไรก็ตาม ภายใต้สถานการณ์เศรษฐกิจปัจจุบัน การไม่มีเงินบาทเป็นอุปสรรคในการผลิตและความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น ทั้งๆ ที่ในแต่ละชุมชน ยังคงมีปัจจัยในการดำรงชีพและการผลิต เช่น วัตถุดิบตามธรรมชาติและแรงงาน ความผันผวนของค่าเงินดอลลาร์และเงินบาทส่งผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นผ่านราคาสินค้าที่ชุมชนต้องซื้อหาจากภายนอก

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนตั้งอยู่บนหลักการของความไว้วางใจและช่วยเหลือกัน ซึ่งมีผลต่อการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนและก่อให้เกิดการพึ่งตนเองโดยใช้ปัจจัยการผลิตที่มีในชุมชนเพื่อผลิตสินค้าและบริการตอบสนองความต้องการของคนในชุมชน ส่วนต่างของมูลค่านั้นอาจไม่ใช่เรื่องสำคัญสำหรับการแลกเปลี่ยนระหว่างคนรู้จักที่มีการพึ่งพาอาศัยกัน ต้องการช่วยเหลือกันทางเศรษฐกิจ ภายใต้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน สมาชิกสามารถกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนได้ตามความสมัครใจของผู้ซื้อผู้ขาย การได้พบปะเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้ากันในชุมชนช่วยฟื้นความสัมพันธ์ในชุมชนทำให้เกิดความอาทรเกื้อกูลกัน เป็นพลังสู่ความร่วมมือในการทำกิจกรรมอื่นๆ ของชุมชนเนื่องจากระบบเกิดจากข้อตกลงร่วมกันในหมู่สมาชิกที่รู้จักกัน ไว้วางใจกัน การใช้จึงมีขอบเขตจำกัดเฉพาะกลุ่ม ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน คือ เงินตราชุมชนนั้น

¹ อภิชัย พันธเสน “จุฬา-วิไลฯ วิชาการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการโครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ครั้งที่ 1 ณ หมู่บ้านสันติสุข ตำบลนาโส อำเภอกุดชุม จัหวัดยโสธร 27-29 มกราคม 2546

ไม่มีดอกเบี้ย ไม่สามารถสะสมค่าได้ สมาชิกจึงจำเป็นต้องนำเงินตราชุมชนมาใช้ให้เกิดการผลิตและบริโภคหมุนเวียนในชุมชน การสร้างระบบแลกเปลี่ยนย่อยๆ ขึ้นมาในท้องถิ่นจะทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยน กระตุ้นการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองในชุมชนและช่วยสมาชิกออมเงินบาท

ในสังคมไทยนั้นมึระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนและแรงงานกันมาแต่โบราณอยู่แล้ว ระบบลงแขกเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานของผู้คนในชุมชนจนสามารถทำให้งานที่มีปริมาณมากไม่อาจทำได้ด้วยเพียงสมาชิกในครอบครัวสำเร็จลงไปได้อย่างรวดเร็ว ในขณะเดียวกัน ผลผลิตจากแรงงานที่ได้จากไร่ นา สัตว์เลี้ยง หรือแม้แต่ที่หามาได้จากธรรมชาติก็มีการแบ่งปันให้เพื่อนบ้านอยู่เสมอ เมื่อระบบทุนนิยมได้คืบคลานเข้ามาถึงชุมชน มีการใช้เงินตราที่ออกโดยรัฐบาลกลางเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เงินตราจากส่วนกลางนั้นหามาไว้ในครอบครัวได้ยากยิ่ง ประกอบกับมีภาวะความกดดันทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติลดลง ความสัมพันธ์ในชุมชน หมู่บ้านไม่เหนียวแน่นเหมือนเช่นในอดีต ในภาวะวิกฤตินี้ชาวบ้านต้องดิ้นรนมากขึ้น ความร่วมมือร่วมแรงภายในชุมชนลดลง อาจส่งผลกระทบในเชิงสังคมได้ในระยะยาว อย่างเช่นที่ได้เกิดขึ้นมาแล้วในชุมชนชนบทโดยทั่วไปประเด็นที่สำคัญจึงมีอยู่ว่าจะหาอย่างไรจึงสามารถรักษาความร่วมมือร่วมแรงของชุมชนไว้ให้ได้ ทำอย่างไรจึงจะฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิมของชุมชนในเรื่องการพึ่งตนเอง การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การใช้ทุนทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เพื่อช่วยให้ชุมชนสามารถอยู่ได้อย่างยั่งยืน โดยไม่ต้องพึ่งพาภายนอกมากนัก

สำหรับประเทศไทย เมื่อต้นปี 2543 โครงการระบบเงินตราชุมชนภายใต้ความร่วมมือระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทยกับหน่วยงานอาสาสมัครแคนาดา(CUSO) และหน่วยงานอาสาสมัครอังกฤษ(VSO) โดยการสนับสนุนของมูลนิธิญี่ปุ่น(Japan Foundation) ได้สนับสนุนให้ชาวบ้านทำหมู่บ้านในอำเภอกุดชุม จังหัดยโสธร ใช้เงินตราชุมชนซึ่งเรียกว่า “เบี้ยกุดชุม”² ในการแลกเปลี่ยนสินค้าภายในชุมชน ซึ่งนับเป็นความพยายามหนึ่งในการร่วมแสวงหาทางออกจากวิกฤตการเศรษฐกิจของประเทศ พร้อมๆ กับการเรียนรู้เรื่องเศรษฐกิจทางเลือกของภาคประชาชน แต่การใช้เบี้ยกุดชุมในครั้งนั้นได้ถูกธนาคารแห่งประเทศไทยวินิจฉัยว่าขัดต่อกฎหมาย 2 ฉบับ คือ ขัดพระราชบัญญัติการธนาคารพาณิชย์ พ.ศ. 2506 มาตรา 9 เพราะมีการใช้คำว่าธนาคารเบี้ยเพื่อดำเนินกิจกรรม มีการตั้งสำนักงานเพื่อประกอบการและมีป้ายระบุชื่อไว้ชัดเจน ส่วนการพิมพ์เบี้ยนั้น ผิด พระราชบัญญัติเงินตรา พ.ศ. 2501 ที่ระบุว่าห้ามมิให้ผู้ใดจัดทำ จัดทำ หน่าย ใช้ หรือนำออกใช้ ซึ่งวัตถุหรือเครื่องหมายใดๆ แทนเงินตรา ยกเว้นแต่จะได้รับอนุญาต มาตรา 240 ว่าด้วยเรื่องการปลอมเงินตรา และมาตรา 249 ว่าด้วยเรื่องการทำสิ่งทีคล้ายคลึงกับเงินตรา ทำให้ต้องระงับการใช้เบี้ยกุดชุมในการแลกเปลี่ยนสินค้าในชุมชนลงชั่วคราว เพื่อที่จะทำ

² คำว่า “เบี้ย” ของ “เบี้ยกุดชุม” เป็นภาษาถิ่นแปลว่า “ด้นกล้า” ในภาษาไทยอีสาน

การสรุปบทเรียน และหาทางออกที่สามารถจะรักษาเจตนารมณ์ของชุมชนที่ต้องการพึ่งตนเองต่อไป

อย่างไรก็ตาม จากการเสวนาระหว่างนักวิชาการ เจ้าหน้าที่ขององค์กรพัฒนาเอกชนที่สนับสนุนการใช้เบี้ยกดชุมชนกับเจ้าหน้าที่ของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ธนาคารแห่งประเทศไทยและกระทรวงการคลัง ที่โครงการปริญญาเอกสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปลายเดือนมกราคม 2545 เจ้าหน้าที่ธนาคารแห่งประเทศไทยให้ข้อเสนอแนะในเชิงหลักการว่า ถ้าหากไม่มีคำว่าเบี้ยและไม่มีการจัดตั้งธนาคารและไม่มีการเทียบค่าสื่อกลางที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนให้เท่ากับเงินบาทก็จะไม่ผิดกฎหมาย สามารถใช้สิ่งที่ชาวบ้านคิดขึ้นและยอมรับกันเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนได้ แต่จะใช้ชำระหนี้ตามกฎหมายไม่ได้และต้องใช้ในวงจำกัด ไม่แพร่หลายทั่วไป ปริมาณการหมุนเวียนจะต้องไม่มากจนอาจจะเกิดเป็นปัญหารูปลักษณะต้องไม่คล้ายธนบัตร แต่สามารถนำเงินบาทไปแลกกับระบบแลกเปลี่ยนดังกล่าวได้ถ้าต้องการ โดยทุกฝ่ายเห็นด้วยกับการที่ชุมชนท้องถิ่นจะต้องมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเครื่องมือในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ ตลอดจนแนวคิดของการใช้เบี้ยกดชุมชนก็เป็นความคิดที่มีประโยชน์ ช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจให้กับชุมชน แต่จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนเล็กน้อยเพื่อมิให้ผิดกฎหมาย

นอกจากนั้น ในการประชุมทางวิชาการในระดับภูมิภาคเพื่อนำเสนอผลการวิจัยเรื่อง Alternative Economic Systems in Asia : Challenges of Community Currency System ซึ่งมีนักวิชาการจากประเทศสิงคโปร์ ญี่ปุ่น อินโดนีเซียและไทย เมื่อปลายเดือนกุมภาพันธ์ 2545 พบว่าระบบเงินตราชุมชนไม่ใช่สิ่งที่ผิดกฎหมายในหลายๆ ประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในประเทศญี่ปุ่นมีการใช้ระบบเงินตราชุมชนมากกว่า 200 ชุมชน สำหรับประเทศไทยมีข้อเสนอให้ทำการวิจัยต่อไปเพื่อที่จะหารูปแบบและกระบวนการส่งเสริมความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยการศึกษากลไกการทำงานและความสัมพันธ์ของระบบการแลกเปลี่ยนในชุมชนกับผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจใหญ่ การใช้ทุนทางสังคมของชุมชนในการพัฒนาภาคการผลิต ระบบการแลกเปลี่ยนในชุมชนกับการผลิตทางเลือก การค้า และการตลาดทางเลือก ประเด็นต่างๆ เหล่านี้จะช่วยทำให้แนวทางในการส่งเสริมการกระจายอำนาจทางเศรษฐกิจ เสริมสร้างชุมชนให้มีความเข้มแข็ง เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ในรูปแบบของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นแนวคิดหลักของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 (2545-2549) ที่มีความชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากให้เข้มแข็ง เพื่อสร้างศักยภาพและเพิ่มขีดความสามารถให้คนยากจนสามารถก่อร่างสร้างตัวและพึ่งตนเองมากขึ้น

ด้วยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โครงการวิจัยระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองจึงเกิดขึ้น โดยการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้าน นักพัฒนา และนักวิชาการได้ทำการวิจัยร่วมกัน แนวคิดเรื่องระบบแลกเปลี่ยน

ถูกนำไปทดลองใช้ในชุมชนต่างๆ 45 แห่งทั่วประเทศ มีทั้งชุมชนที่ปฏิเสธและชุมชนที่ยอมรับ แนวคิดนี้นำไปทดลองใช้เกิดเป็นรูปแบบระบบแลกเปลี่ยนที่แตกต่างหลากหลายไปตามความเหมาะสมของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาและพัฒนา รูปแบบการแลกเปลี่ยนของชุมชนที่ส่งเสริมให้เกิดการพึ่งตนเอง โดยศึกษาวิวัฒนาการทฤษฎีและผลการปฏิบัติในต่างประเทศ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสังคมไทย
2. เพื่อตอบคำถามว่า ภายใต้เงื่อนไขใด ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงจะเกิดขึ้นได้ และเกิดขึ้นในรูปแบบใด เพราะเหตุใด อะไรคืออุปสรรคของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจมหภาค
4. เพื่อจัดทำสื่อวิทัศน์ เพื่อเผยแพร่ความรู้ในเรื่องระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแก่สาธารณชน และเพื่อใช้ในการฝึกอบรมและขยายผล
5. เพื่อสร้างนักบริหารจัดการของชุมชนในการวางรากฐานระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งในอนาคต

1.3 ระเบียบวิธีวิจัย

1.3.1 การวิจัยเอกสาร

การวิจัยเอกสารเป็นการศึกษาบทเรียนของต่างประเทศที่มีการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างแพร่หลายในอเมริกาเหนือ-ใต้ ญี่ปุ่น ยุโรป และออสเตรเลีย รวมทั้งบทเรียนในประเทศไทยเอง ประเด็นในการศึกษาประกอบด้วย ภาพรวมของระบบแลกเปลี่ยนท้องถิ่นในบริบทเศรษฐกิจ-สังคมของประเทศที่ทำการศึกษา รวมทั้งบททวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แนวคิด ทฤษฎี ความเคลื่อนไหวเรื่องระบบแลกเปลี่ยนชุมชน และนโยบายการพัฒนาของรัฐที่เกี่ยวข้อง กรอบความคิด รูปแบบ เนื้อหา จุดอ่อนและจุดแข็งของระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศต่างๆ หลุมพรางหรืออันตรายที่ต้องระวังและหลีกเลี่ยง

1.3.2 การวิจัยสนาม

การวิจัยภาคสนามเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยกลุ่มเป้าหมายคือชาวบ้านที่เป็นสมาชิกของกลุ่มหรือชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมเรียนรู้ พัฒนารูปแบบของระบบที่สอดคล้องกับชุมชนของตนด้วยการมีส่วนร่วมทุกระดับ ตั้งแต่การตั้งประเด็นวิเคราะห์ในพื้นที่ การเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อให้ได้ผลการวิจัยร่วมกันโดยมีการประสานงานกับองค์กรชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการในท้องถิ่นร่วมในการเก็บข้อมูล

นอกจากนี้ยังมีการทดลองปฏิบัติระบบแลกเปลี่ยนของท้องถิ่นในกลุ่มหรือชุมชนที่ศึกษา และมีการศึกษาผลกระทบของการใช้ระบบการแลกเปลี่ยนของท้องถิ่นในการกระตุ้นการผลิต การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในชุมชน รวมทั้งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจโดยรวม เครื่องมือในการหาคำตอบของนักวิจัย มีทั้งการสัมภาษณ์ สังเกต และหาข้อสรุปจากพฤติกรรมที่สมาชิกปฏิบัติ

การวิจัยภาคสนามมีระยะเวลา 10 เดือน ตั้งแต่เดือนมกราคม-ตุลาคม 2546 ประกอบด้วยสี่ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนแรก จะสำรวจ จำแนกกลุ่มธุรกิจชุมชนในฐานะเป็นกลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนาต่อไปให้เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อให้เข้าใจสถานการณ์ที่เป็นอยู่ ทราบถึงปัญหาและทำการคัดเลือกกลุ่ม

ขั้นตอนที่สอง เป็นการนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาประสบการณ์ในต่างประเทศ ระบบเบี้ยกุดชุม และระบบแลกเปลี่ยนชุมชนดั้งเดิมของไทยมาประยุกต์ใช้กับชุมชนไทยในปัจจุบัน

ขั้นตอนที่สาม เป็นการสร้างตัวบ่งชี้ และเก็บข้อมูลการพัฒนาและผลจากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ขั้นตอนสุดท้าย เป็นการวิเคราะห์ผล เพื่อตอบคำถามว่า ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเกิดขึ้นได้ภายใต้เงื่อนไขใด และการแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลต่อชุมชนอย่างไร

แต่ละขั้นตอนมีรายละเอียดดังนี้

ขั้นตอนแรก: การสำรวจ จำแนกกลุ่มธุรกิจชุมชนเพื่อคัดเลือกกลุ่ม

ในการคัดเลือกชุมชนและกลุ่มธุรกิจชุมชนทั่วไป (ที่ไม่ใช่ชุมชนกุดชุม) นักวิจัยใช้ข้อมูลกลุ่มธุรกิจชุมชนที่คณะวิจัยมีอยู่จากการสำรวจกลุ่มธุรกิจชุมชน 300 กลุ่มทั่วประเทศที่มียอดขายสูงกว่า 250,000 บาท ณ ปี 2544 แล้วคัดเลือกกลุ่มที่จะเข้าร่วม จำนวน 25 กลุ่ม โดยหลักเกณฑ์ในการคัดเลือก นอกเหนือจากการมียอดขายเกินกว่า 250,000 คือ

- 1) กลุ่มมีการปฏิบัติที่เป็นเลิศ (best practices) ในการบริหารธุรกิจชุมชน³
- หรือ 2) กลุ่มหรือผู้นำกลุ่มมีความสนใจในระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ขั้นตอนที่สอง: การประยุกต์ใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

จะใช้วิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการ โดยพยายามให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมให้มากที่สุด โดยมีระยะเวลาการดำเนินการตั้งแต่เดือน มกราคม – กันยายน 2546 กิจกรรมประกอบด้วย 2 ลักษณะคือ

³ กลุ่มนี้จะเน้นการปฏิบัติด้านการบริหารสมาชิก แรงงาน วัตถุดิบ การเงิน การตลาด การพัฒนาผลิตภัณฑ์และการจัดสวัสดิการ อยู่ในเกณฑ์สูงกว่าค่าเฉลี่ยของ 300 กลุ่ม

1) การประชุมเชิงปฏิบัติการ สามครั้ง สำหรับให้ผู้เข้าร่วมโครงการทุกคน ทั้งนักวิจัย ส่วนกลาง นักวิจัยภาคสนาม ที่ปรึกษาโครงการ และตัวแทนชุมชน รวมทั้งผู้เชี่ยวชาญจากต่างประเทศ ได้แลกเปลี่ยนความรู้ แนวคิด และประสบการณ์เกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่หนึ่ง จัดขึ้นเมื่อวันที่ 27-29 มกราคม 2546 ที่หมู่บ้านสันติสุข ตำบลนาโง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดยโสธร มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่สอง จัดขึ้นเมื่อวันที่ 3-4 พฤษภาคม 2546 ที่วัดมะกรูด ตำบลม่วงงาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีวัตถุประสงค์เพื่อติดตามรูปแบบการแลกเปลี่ยนที่ทดลองใช้

การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่สาม จัดขึ้นเมื่อวันที่ 5-7 กันยายน 2546 ที่วัดไผ่ล้อม อำเภอเมือง จังหวัดตราด มีวัตถุประสงค์เพื่อสรุปผลการดำเนินงานที่ผ่านมา

2) กิจกรรมในพื้นที่ ประกอบด้วยหลายส่วน ดังนี้

ผู้นำชุมชนหรือผู้นำกลุ่มที่เข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการนำประสบการณ์และความรู้ที่ได้จากการประชุมถ่ายทอดให้แก่สมาชิก แลกเปลี่ยนความคิดเห็น โดยให้สมาชิกมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ มีการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลรายรับรายจ่ายของครัวเรือนสมาชิกแต่ละคน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนได้วิเคราะห์สภาพทางเศรษฐกิจสังคมของตนและชุมชน ตลอดจนให้สมาชิกมีส่วนร่วมในการออกแบบระบบแลกเปลี่ยนที่เหมาะสมกับชุมชนเพื่อบรรลุเป้าหมายชุมชนเข้มแข็ง

ในส่วนของนักวิจัยจะลงพื้นที่เพื่อทำความเข้าใจสภาพสังคมและเศรษฐกิจของชุมชน สังเกต แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และให้คำปรึกษาแก่กลุ่มธุรกิจชุมชน ในบางครั้ง นักวิจัยจะใช้เวลาเล่นเกมเป็นสื่อกลางในการทำความเข้าใจเรื่องระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้แก่สมาชิกในชุมชนที่ไม่มีโอกาสเข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการ สนับสนุนให้กลุ่มต่างๆ มีการเยี่ยมชมศึกษางานระหว่างกลุ่ม โดยจะมีการนำผลและบทเรียนที่ได้ในภาคสนามไปวิเคราะห์และนำเสนอในการประชุมเชิงปฏิบัติการแต่ละครั้ง เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและปรับแนวทางในการปฏิบัติต่อไป

ขั้นตอนที่สาม: การสร้างตัวบ่งชี้และการเก็บข้อมูลการพัฒนาและผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีต่อชุมชน

การสร้างตัวบ่งชี้และการเก็บข้อมูลขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมาใช้ในชุมชนนั้นๆ แต่ละชุมชนหรือกลุ่มธุรกิจชุมชนอาจมีตัวบ่งชี้ที่ต่างกันเนื่องจากวัตถุประสงค์และรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนอาจต่างกันระหว่างกลุ่ม วิธีการสร้างตัวบ่งชี้ที่ดีที่สุดคือการให้ชุมชนตั้ง ใจทบทวนและวัตถุประสงค์ของการมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของตนให้

ชัดเจนและร่วมกันพัฒนาตัวบ่งชี้ที่สะท้อนถึงการบรรลุวัตถุประสงค์ของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ผลด้วย

ตัวอย่างตัวบ่งชี้ ได้แก่

1. จำนวนสมาชิกที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง สะท้อนความสนใจและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน
2. การเพิ่มความหลากหลายของชนิดสินค้าท้องถิ่นที่นำมาแลกเปลี่ยน สะท้อนการเปลี่ยนแปลงศักยภาพในการผลิตหรือการใช้ประโยชน์จากสิ่งที่มีในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น
3. การเพิ่มขึ้นของปริมาณการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในชุมชนต่อเดือน สะท้อนการพึ่งพาการผลิตในชุมชนเองมากขึ้น
4. มีการผลิตสินค้าตรงกับความต้องการมากขึ้น สะท้อนการพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเองมากขึ้น
5. สมาชิกมีความสามารถในการออมเงินบาทเพิ่มมากขึ้น สะท้อนการมีฐานะทางเศรษฐกิจของสมาชิกเพิ่มขึ้น
6. มีความไว้วางใจกัน เอื้ออาทรกัน พึ่งพาอาศัยกันมากขึ้น สะท้อนการเพิ่มขึ้นของทุนทางสังคม
7. มีการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ในชุมชนมากขึ้น สะท้อนการพัฒนาชุมชนบนพื้นฐานความรู้
8. สมาชิกปฏิบัติตามกฎกติกาหรือสัญญาประชาคมมากขึ้น สะท้อนความเข้มแข็งของชุมชน
9. ลดช่องว่างทางเศรษฐกิจและสังคมภายในชุมชนและระหว่างชุมชนได้มากขึ้น สะท้อนความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจและสังคม การมีอำนาจต่อรองทางการเมืองเพิ่มมากขึ้น
10. มูลค่าสินค้า (ที่แลกเปลี่ยนในชุมชน) ที่ผลิตจากของเหลือใช้ หรือผลผลิตส่วนเกินที่ตลาดไม่ต้องการ สะท้อนการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่วัตถุดิบในชุมชน และผลผลิตส่วนเกิน

ขั้นตอนที่สี่: การวิเคราะห์ผล

การวิเคราะห์ผลประกอบด้วยสองส่วน ส่วนที่หนึ่ง คือการวิเคราะห์การเกิดระบบ รูปแบบและเงื่อนไขของการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ส่วนที่สอง คือการวิเคราะห์ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีต่อสมาชิกและชุมชน

(1) การวิเคราะห์การเกิดระบบ รูปแบบและเงื่อนไขของการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เพื่อตอบคำถามว่า ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเกิดขึ้นได้ภายใต้เงื่อนไขใด การวิจัยจะใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์สถาบัน (Institutional Economics) เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ ภายใต้กรอบทฤษฎีดังกล่าว ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนถือเป็นสถาบันที่ประกอบด้วยองค์กรและกติกา องค์กร

(organization) ประกอบด้วย คณะทำงานหรือหน่วยงานกลางที่กำกับดูแลระบบแลกเปลี่ยนของชุมชน และสมาชิกที่เข้าร่วมระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ส่วนกติกา เป็นเครื่องมือกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่มระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เช่น กติกาในการเข้าเป็นสมาชิก กติกาในการใช้บัตรแลกเปลี่ยน เป็นต้น

สถาบันหรือระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากระบบสูงกว่าต้นทุนของการเกิดระบบนี้ ประโยชน์และต้นทุนจะมีทั้งระดับปัจเจกบุคคล (สมาชิกแต่ละคน) และระดับกลุ่ม

ในระดับปัจเจกบุคคล สมาชิกที่เข้าร่วมจะพิจารณาประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ เช่น การได้รู้จักสัมพันธ์กับสมาชิกคนอื่นๆ ในกลุ่ม การลดปัญหาหนี้สินเนื่องจากสามารถลดการใช้เงินบาทและออมเงินบาทได้ ส่วนต้นทุนของปัจเจกบุคคล ได้แก่ ความยุ่งยากในการเรียนรู้ระบบใหม่ เช่น ในแง่ของการเป็นผู้ใช้ระบบนี้จะต้องมีความรู้ที่สมาชิกคนใดในชุมชนยอมรับการใช้บัตรชุมชน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี ต้นทุนค่าเสียโอกาสของการใช้ระบบแลกเปลี่ยน คือ การรับสินค้าหรือบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนแทนเงินบาทจึงไม่สามารถนำเงินบาทที่ส่วนนี้ไปซื้อสินค้านอกพื้นที่ได้

ด้วยเหตุนี้ การยอมรับหรือไม่ยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน จึงขึ้นอยู่กับว่าสมาชิกจะเห็นประโยชน์และต้นทุนหรือข้อจำกัดของระบบอย่างไร นอกจากนี้ ยังขึ้นอยู่กับว่า มีสินค้าจำเป็นที่ผ่านระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมากน้อยเพียงใด ถ้าเป็นสัดส่วนสูง การใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยออมเงินบาทได้มาก สมาชิกก็อาจยินดีเข้าร่วมในระบบ แต่ถ้าเป็นสัดส่วนน้อย ออมเงินบาทได้น้อย สมาชิกอาจไม่มีแรงจูงใจมากพอในการเข้าร่วม เป็นต้น

ในระดับกลุ่ม ประโยชน์จากระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือ การสร้างทุนทางสังคมในหมู่สมาชิก ให้มีการรู้จักสัมพันธ์กันมากยิ่งขึ้น เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน ทำให้มีแรงจูงใจใช้สิ่งที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อผลิตและแลกเปลี่ยนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน การที่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ได้ผูกมัดกับตลาดภายนอกและค่าเงินบาทซึ่งผันผวนตามสภาวะการณ์ของระบบเศรษฐกิจใหญ่ของประเทศและเศรษฐกิจโลก ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเป็นภูมิคุ้มกันความเสี่ยงทางเศรษฐกิจให้แก่ชุมชน การเป็นกลุ่มธุรกิจชุมชน การออกบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน อาจทำให้สมาชิกหันมาบริโภคสินค้าและบริการของชุมชนมากขึ้น ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น กลุ่มธุรกิจชุมชนสามารถลดความจำเป็นที่ต้องมีเงินบาทไว้เป็นเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อวัตถุดิบจากสมาชิก

ต้นทุนของกลุ่ม คือ ต้นทุนการบริหารจัดการ กำกับดูแลระบบ ต้นทุนนี้จะต่ำถ้ากลุ่มมีทุนทางสังคม รักใคร่สามัคคี มีความซื่อสัตย์ไว้น้ำใจเกื้อกูลกันอยู่ก่อนแล้ว ประสิทธิภาพของกลุ่มจะมีผลต่อความยากง่ายในการเรียนรู้ระบบใหม่ เช่น กลุ่มที่มีประสิทธิภาพการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

หรือมีร้านค้าชุมชน ก็จัดการบริหารจัดการหรือพัฒนาระบบได้ง่าย กลุ่มที่เคยมีวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานก็อาจพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนแรงงานขึ้นมาอีกครั้งได้ไม่ยากนัก

หากสมาชิกแต่ละคนหรือปัจเจกบุคคลคำนึงถึงประโยชน์ของชุมชนด้วย ก็มีแนวโน้มที่จะยอมรับและเข้าร่วมระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมากกว่าผู้ที่ไม่คำนึงถึงประโยชน์ของชุมชน ทำให้ระบบแลกเปลี่ยนในชุมชนลักษณะนี้พัฒนาขึ้นได้ง่ายกว่า

การเพิ่มจำนวนสมาชิกอาจช่วยเพิ่มประโยชน์จากการมีสินค้าหลากหลาย มีการยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในวงกว้างขึ้น เป็นแรงจูงใจให้สมาชิกเข้ามาร่วมมากขึ้น แต่จำนวนสมาชิกที่เพิ่มมากขึ้นก็อาจเพิ่มต้นทุนในการบริหารจัดการด้วย เนื่องจากการบริหารจัดการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต้องการความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันในกลุ่มสมาชิกและความไว้วางใจกัน หากต้นทุนจากการมีสมาชิกเพิ่มมากกว่าประโยชน์ที่กลุ่มได้รับ กลุ่มก็จะไม่ขยายจำนวนสมาชิก แต่หากเพิ่มประโยชน์มากกว่าต้นทุน กลุ่มก็อาจขยายจำนวนสมาชิกได้

นั่นคือ ปัจจัยใดๆ ที่มีผลช่วยเพิ่มประโยชน์ และลดต้นทุนการบริหารจัดการจะช่วยให้เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ เช่น การมีระบบสื่อสารของชุมชนจะช่วยลดต้นทุนข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความต้องการสินค้าของสมาชิก เป็นต้น ในทางตรงข้าม ปัจจัยที่เพิ่มต้นทุน เช่น การห้ามปรามของภาครัฐ ที่ทำให้สมาชิกขาดความไว้วางใจในระบบ ทำให้รู้สึกว่าระบบมีความเสี่ยง ก็จะทำให้ระบบล้มเหลวได้ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงของปัจจัยอื่นๆ และกฎกติกาที่เป็นเงื่อนไขภายนอกก็สามารถมีผลต่อระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้

อย่างไรก็ตามคณะผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าการใช้กรอบเศรษฐศาสตร์สถาบันในการวิเคราะห์พฤติกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนในประเทศไทยก็มีข้อจำกัดด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ทั้งหมดมิได้ตั้งอยู่บน “ประโยชน์” ที่ชุมชนและ/หรือสมาชิกได้รับ เมื่อเปรียบเทียบกับต้นทุนแต่เพียงอย่างเดียว เพราะระบบคิดดังกล่าวมีรากฐานคิดของสังคมตะวันตกที่เป็นประโยชน์ต่างตอบแทน และการค้ำค้ำเป็นหลัก ในสังคมที่นิยมการให้และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอยู่ด้วย การคำนึงถึง “ประโยชน์” (ค่าตอบแทน) และต้นทุนในความหมายที่จำกัด อาจจะไม่สะท้อนความจริงทั้งหมดได้ แต่ทั้งนี้จะต้องยอมรับว่า การใช้กรอบความคิดดังกล่าวเพื่อประโยชน์ในการวิเคราะห์ในลักษณะที่ไม่เคร่งครัดนัก อาจจะมีผลทำให้สามารถเข้าใจเหตุผลของการเกิดกลุ่มและไม่เกิดกลุ่มได้ในระดับหนึ่ง แต่ไม่ทั้งหมด ประเด็นนี้จึงเป็นประเด็นที่ผู้อ่านควรได้ทำความเข้าใจไว้แต่เริ่มต้น เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งที่อาจจะมีอยู่ในภายหลังโดยไม่จำเป็น

(2) การวิเคราะห์ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีต่อชุมชน

แม้ว่าการวิเคราะห์ผลต่อชุมชนขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของแต่ละกลุ่มดังที่ระบุแล้ว แต่กรอบกว้างๆ ที่ใช้ในการวิเคราะห์ คือ กรอบเศรษฐกิจพอเพียงและการพัฒนาอย่างยั่งยืน

หลักการเศรษฐกิจพอเพียงสำหรับกลุ่มธุรกิจชุมชนมี 9 ประการ คือ

1. ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมแต่มีราคาถูกลง
2. ใช้ทรัพยากรทุกชนิดอย่างประหยัด
3. เน้นการจ้างงานเป็นหลักและไม่ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนโดยไม่จำเป็น ยกเว้นจะทำให้ผลผลิตด้อยคุณภาพ
4. มีขนาดการผลิตที่สอดคล้องกับความสามารถในการจัดการ
5. ไม่โลภจนเกินไปหรือเน้นทำกำไรระยะสั้นเป็นหลัก
6. ซื่อสัตย์สุจริต ไม่เอารัดเอาเปรียบผู้บริโภค แรงงานและผู้จัดจำหน่ายวัตถุดิบ
7. มีการผลิตที่หลากหลาย หรือปรับเปลี่ยนการผลิตให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาด
8. เน้นการบริหารความเสี่ยงต่ำโดยใช้เงินทุนภายในเป็นหลัก
9. เน้นการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นและผลิตเพื่อจำหน่ายในตลาดท้องถิ่นก่อน ที่เหลือจึงส่งออกในภูมิภาคในประเทศและต่างประเทศ ตามลำดับ

หลักการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อชุมชนเข้มแข็งมีองค์ประกอบสี่ประการ คือ

1. การพัฒนาทุนมนุษย์
2. การพัฒนาทุนทางสังคม
3. การพัฒนาทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
4. การพัฒนาทุนทางวัตถุ

การพัฒนาทุนทั้งสี่ประการจะเพิ่มศักยภาพในการพัฒนากลุ่มหรือชุมชนอย่างยั่งยืน ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะพัฒนาทุนมนุษย์โดยการพัฒนาความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการแลกเปลี่ยน การทำบัญชี พัฒนาคิดวิเคราะห์เพื่อส่วนรวม พัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น และพัฒนาความคิดในการพึ่งพาตนเอง ช่วยสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดในชุมชนซึ่งเป็นทุนทางสังคม ช่วยออมเงินบาทซึ่งช่วยการพัฒนาทุนทางวัตถุได้จากการออม การแลกเปลี่ยนชุมชนที่ทำให้มีการนำผลผลิตในธรรมชาติของชุมชนมาแลกเปลี่ยน มีส่วนช่วยให้สมาชิกในชุมชนเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนและธรรมชาติ ทำให้เกิดความห่วงใยและต้องการที่จะรักษาธรรมชาติไว้ซึ่งเป็นการรักษาและพัฒนาทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้รูปแบบและผลที่เกิดจากการปฏิบัติของระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศ เทียบกับวิวัฒนาการ แนวคิด ทฤษฎี รูปแบบที่ควรจะนำมาใช้ในประเทศไทย ความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อเศรษฐกิจมหภาคของไทย แนวทางการปรับปรุงกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและแนวทางการกระจายอำนาจการคลังสู่ท้องถิ่น

2. ได้สื่อและวิทัศน์เพื่อเผยแพร่ในวงกว้างและเพื่อใช้ในการแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชน
3. ได้ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนที่ได้จากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนของตนเอง
4. สร้างความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชุมชนที่มีระบบแลกเปลี่ยนของตนเองให้เพิ่มมากขึ้น
5. สร้างบุคลากรในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น ให้เป็นนักบริหารจัดการทางการเงินและเป็นผู้ดำเนินการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน
6. เกิดเครือข่ายระบบแลกเปลี่ยนชุมชนระหว่างประเทศไทยร่วมด้วยเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้และแก้ไขปัญหาาร่วมกันระหว่างประเทศในระยะยาว

1.5 องค์ประกอบของรายงาน

โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง จะมีผลผลิตเป็นงานวิจัยสี่ฉบับ

ฉบับที่ 1 เป็นการสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนเพื่อการพึ่งตนเอง กล่าวถึงความเป็นมาและภาพรวมของโครงการ การสังเคราะห์ผลการศึกษจากภาคสนามในกรณีของประเทศไทย เงื่อนไขของการเกิดและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน รูปแบบและปัจจัยกำหนดรูปแบบ ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เปรียบเทียบระบบในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย ตลอดจนข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายของประเทศในปัจจุบัน

ฉบับที่ 2 เสนอแนวคิดและประสบการณ์ของระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชนกล่าวถึงประสบการณ์ในต่างประเทศ บทเรียนจากต่างประเทศเทียบกับประสบการณ์ของไทย ความสัมพันธ์ในเรื่องการกระจายอำนาจเศรษฐกิจและการเมือง เศรษฐกิจและวิสาหกิจชุมชน ความเข้มแข็งของชุมชน โดยมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นแกนกลางของการวิเคราะห์ ประเด็นสุดท้ายเป็นการศึกษาด้านกฎหมายของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

ฉบับที่ 3 รายงานภาคสนาม กล่าวถึงรายละเอียดของการดำเนินการศึกษาวิจัยภาคสนาม ลักษณะและกิจกรรมการแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่มต่างๆ ที่เข้าร่วมโครงการ ทั้งกลุ่มที่สำเร็จและไม่สำเร็จ ข้อสังเกตจากภาคสนามและบทวิเคราะห์ปัญหาและศักยภาพของกลุ่มต่างๆ การสังเคราะห์ผลในภาพรวมจะปรากฏในรายงานฉบับที่ 1

ฉบับที่ 4 เป็นรายงานกรณีศึกษาการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน 25 กลุ่ม ประกอบด้วยกลุ่มที่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน และกลุ่มที่ไม่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

รายงานฉบับนี้ เป็นการสังเคราะห์ผลการวิจัยและพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนเพื่อการพึ่งตนเอง จากการศึกษาในพื้นที่ทั่วประเทศ บทที่ 1 กล่าวถึงความเป็นมาและภาพรวมของโครงการ บทที่ 2 กล่าวถึงรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่ต่างๆ บทที่ 3 สังเคราะห์เงื่อนไขของการเกิดและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย รวมถึงปัจจัยที่กำหนดรูปแบบของระบบ บทที่ 4 สังเคราะห์ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน บทที่ 5 ซึ่งเป็นบทสุดท้ายจะสรุปบทเรียนการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย เปรียบเทียบระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย ตลอดจนข้อเสนอแนะในเชิงนโยบายของประเทศในเบื้องต้น

บทที่ 2

กลุ่มที่เข้าร่วมและรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น

2.1 กลุ่มที่เข้าร่วมโครงการ

ตลอดระยะเวลาของการศึกษาภาคสนาม 10 เดือน (มกราคมถึงตุลาคม 2546) จำนวนกลุ่มที่นักวิจัยลงพื้นที่และเข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการมีทั้งสิ้นประมาณ 40 กลุ่มทั่วประเทศ ในเบื้องต้นโครงการคัดเลือกกลุ่มธุรกิจชุมชนเข้าร่วมโครงการ 24 กลุ่ม แต่ภายหลังมีกลุ่มอื่นๆ สนใจเข้าร่วมหรือสังเกตการณ์อีกเป็นจำนวนมาก ในขณะที่บางกลุ่มก็ไม่ได้สนใจโครงการอย่างต่อเนื่อง ลักษณะโดยรวมของกลุ่มส่วนใหญ่เป็นกลุ่มในชุมชนชนบท และเป็นกลุ่มธุรกิจชุมชนหรือเป็นกลุ่มที่มีกิจกรรมการผลิต การอบรมทอผ้า แต่กลุ่มเหล่านี้มีระดับการพัฒนาและความสำเร็จของกลุ่มแตกต่างกัน

กลุ่มทั้งหมดสามารถจำแนกได้ตามผลการดำเนินโครงการคือ กลุ่มที่มีการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแล้ว 15 กลุ่ม กลุ่มที่อยู่ในระหว่างการพัฒนาแนวคิด 10 กลุ่ม กลุ่มเป้าหมายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีศักยภาพ 9 กลุ่ม ที่เหลือเป็นเพียงผู้สังเกตการณ์และไม่ได้เข้าร่วมโครงการอย่างต่อเนื่อง

ในระยะเวลา 10 เดือนของการศึกษาภาคสนามนั้นสี่เดือนแรกจะเป็นช่วงเวลาของการทำความเข้าใจแนวคิด หลักการและแนวปฏิบัติซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญก่อนข้างยากและต้องใช้เวลา กลุ่มที่มีการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน (นอกจากกลุ่มที่ใช้เบี้ยหรือบุญกุชชุมและกลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนกจะนะซึ่งเป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นก่อนโครงการวิจัยนี้)จึงมีระยะเวลาดังแต่เริ่มดำเนินการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพียงประมาณ 3-6 เดือน การเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในที่นี้ จึงไม่ได้หมายถึงความยั่งยืนของระบบ

กลุ่มที่มีการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแล้ว ประกอบด้วย

กทม. ได้แก่ - กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา เขตประเวศ

ภาคกลาง ได้แก่ - กลุ่มทอผ้าบ้านวังทอง จ.สุพรรณบุรี

ภาคเหนือ ได้แก่ - กลุ่มบ้านเขาน้อย จ.พิจิตร

ภาคใต้ ได้แก่ - กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนก จ.สงขลา

- เครือข่ายเศรษฐกิจชุมชน จ.นครศรีธรรมราช

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่

- กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ จ.มุกดาหาร

- กลุ่มเกษตรอินทรีย์ จำกัด จ.นครราชสีมา

- กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข อ.กุดชุม จ.ยโสธร

- กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านโคกกลาง อ.กุฉินท อ.ยโสธร
- กลุ่มเกษตรกรชัยอนันตนาถ บ้านกุคหิน อ.กุฉินท อ.ยโสธร
- ศูนย์การเรียนรู้พลังชุมชน ด.ห้วยบง จ.ชัยภูมิ
- กลุ่มเยาวชนฮักคั่นน้ำชี จ.ชัยภูมิ
- กลุ่มบ้านวังคอตัง จ.ชัยภูมิ

กลุ่มจากบ้านสันติสุขอำเภอกุฉินทเป็นกลุ่มต้นแบบในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งแรก

2.2 รูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นภายใต้โครงการ มีสองประเภท คือระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชนและระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

2.2.1 ระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชน มี สามรูปแบบ คือ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน และระบบการหักบัญชี

ก. ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรง

เป็นระบบที่สมาชิกสามารถนำสิ่งของมาแลกเปลี่ยนกับสิ่งของกันโดยตรง สินค้าที่ใช้แลกเปลี่ยนส่วนใหญ่เป็นพืชผักอาหาร การจัดใช้รูปแบบง่าย ๆ เป็นตลาดนัดแลกเปลี่ยนชุมชน อาจทำการแลกเปลี่ยนกันที่ลานหรือศาลา วัด ศาลาของศูนย์เรียนรู้ชุมชน เป็นต้น บางกลุ่มอาจมีกระดานข่าวแจ้งว่าใครจะนำสินค้าอะไรมาแลกเปลี่ยนหรือต้องการอะไร บางกลุ่มที่จัดร่วมกันหลายหมู่บ้านจะใช้วิธีส่งข่าวถึงการทางโทรศัพท์ โดยมีแกนนำกลุ่มเป็นผู้ประสานงาน บางกลุ่มจะกำหนดการจัดตลาดนัดเป็นประจำทุกเดือน บางกลุ่มใช้วิธีนัดเป็นครั้ง ๆ ไปตามความสะดวกของสมาชิก

กลุ่มที่จัดการแลกเปลี่ยนโดยตรง เช่น กลุ่มบ้านวังคอตัง จ.ชัยภูมิ ศูนย์การเรียนรู้พลังชุมชน ด.ห้วยบง จ.ชัยภูมิ กลุ่มเยาวชนฮักคั่นน้ำชี จ.ชัยภูมิ กลุ่มบ้านเขาน้อย จ.พิษณุโลก

ข. ระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน

มีการสร้างบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน มีลักษณะทำงานเป็นหน่วยกลางดูแลการออกบัตร การหมุนเวียนและการใช้บัตร ได้แก่

- (1) กลุ่ม อ.กุฉินท อ.ยโสธร (ระบบ “บุญกุฉินท”) ประกอบด้วย
 - กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข อ.กุฉินท อ.ยโสธร
 - กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านโคกกลาง อ.กุฉินท อ.ยโสธร
 - กลุ่มเกษตรกรชัยอนันตนาถ อ.กุฉินท อ.ยโสธร
- (2) กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ จ.มุกดาหาร (ระบบ “ทุน”)
- (3) กลุ่มเกษตรอินทรีย์ จำกัด อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา (ระบบ “ใจ”)

ระบบ “บุญกุศล” ที่บ้านสันติสุขมีสมาชิก 23 ครอบครัว บัณฑิตแลกเปลี่ยนชุมชนมีหน่วยที่เรียกว่า “บุญ” บริหารงานโดยมีคณะทำงานบุญกุศล คณะทำงานบุญกุศลจะเป็นผู้ออกบุญให้ 100 บุญต่อครัวเรือน สมาชิกสามารถใช้บุญคู่กับเงินบาทได้ โดยมีการสำรวจการใช้บุญเป็นระยะ และต้องส่งบุญคืนภายในระยะเวลาที่กำหนด การแลกเปลี่ยนสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาตามความพอใจของกลุ่มแลกเปลี่ยน มีการจัดตลาดนัดชุมชนเป็นกิจกรรมเสริม

ระบบ “ทุน” มีสมาชิก 18 คน บัณฑิตแลกเปลี่ยนชุมชนทำด้วยกระดาษอย่างง่ายมีหน่วยเรียกว่า “ทุน” มีคณะกรรมการกลางดูแล มีเยาวชนสามคนเป็นฝ่ายประสานงานและบันทึกข้อมูล คณะกรรมการเป็นผู้ออก “ทุน” ให้ 10 ทุนต่อคน สามารถใช้ “ทุน” ร่วมกับเงินบาทได้ และมีการจัดตลาดนัดชุมชนและแผงขายสินค้าของกลุ่มสมาชิก

ระบบ “ใจ” มีสมาชิก 10 คน การดำเนินการมีคณะกรรมการกลางดูแลโดยสมาชิกรับข้าวและมูลสัตว์มอบให้กลุ่มเพื่อแลก “ใจ” ที่เป็นบัตรที่คัดแปลงจากบัตรโทรศัพท์ที่ใช้แล้ว สมาชิกสามารถใช้ “ใจ” ร่วมกับเงินบาทได้ โดยชำระเงินบาทสำหรับส่วนของต้นทุนสินค้า และชำระ “ใจ” สำหรับส่วนของกำไรหรือแรงงาน

ค. ระบบแลกเปลี่ยนโดยมีการหักบัญชี

การหักบัญชีมีการลงรายการรับ รายการจ่ายและยอดคงเหลือสำหรับสมาชิกแต่ละคน กลุ่มที่ใช้ เกิดขึ้นกับการแลกเปลี่ยนผ่านร้านค้าชุมชนซึ่งใช้ “บาท” เป็นหน่วยทางบัญชี เนื่องจากร้านค้าชุมชนมีการซื้อขายสินค้าอื่นๆ กับภายนอกด้วยเงินบาท จึงเป็นการสะดวกกว่าที่จะมี “บาท” เป็นหน่วยทางบัญชีเพียงหน่วยเดียว ในการแลกเปลี่ยน สมาชิกจะเอาสินค้าของตนมาแลกกับสินค้าในร้านค้าชุมชน แล้วทางร้านลงบัญชีรับจ่ายไว้ อาจชำระส่วนที่ขาดเหลือเป็นเงินบาทในทันที หรือหักบัญชีคงค้างไว้

กลุ่มที่แลกเปลี่ยนโดยการหักบัญชี ได้แก่

กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กรุงเทพมหานคร สมาชิกทำชาลาเป่า ขนมและอาหารที่หลากหลาย หรือมาช่วยทำงานในกลุ่มแลกกับสินค้าที่ร้านค้าชุมชน

กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนก จ.สงขลา สมาชิกแลกกรงนกที่ประกอบขึ้นกับวัสดุอุปกรณ์หรือสินค้าในร้านค้าชุมชน กลุ่มจะนำหัวกรงนกและกรงนกไปจำหน่ายในชุมชนและภายนอกชุมชนต่อไป

กลุ่มทอผ้าบ้านวังทอง จ.สุพรรณบุรี สมาชิกนำผ้าทอมาแลกกับเส้นไหมประดิษฐ์และสินค้าอุปโภคบริโภคในร้านค้าชุมชน ที่กลุ่มรับซื้อสินค้าบางอย่างมาจากกลุ่มเครือข่าย

2.2.2 เปรียบเทียบระบบแลกเปลี่ยนในชุมชน 3 ระบบ

ก. ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า เกิดขึ้นได้ง่ายที่สุดเนื่องจากต้นทุนการบริหารจัดการต่ำที่สุด ระบบไม่ซับซ้อน และมีความยืดหยุ่น ไม่มีกฎเกณฑ์มากมาย เป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนเดิมของชุมชน ส่วนใหญ่จะไม่มี การคิดหนี้สิน ยกเว้นบางกรณีอาจมีการนำสินค้าไปก่อนแล้วค่อยนำสินค้าอื่นมาแลกเปลี่ยนในภายหลัง ข้อดีอีกประการหนึ่งของการแลกเปลี่ยนโดยตรง คือ กิจกรรมการแลกเปลี่ยนของกลุ่มสามารถเกิดขึ้นได้แม้ชุมชนจะไม่มีทุนทางสังคมมากนัก เพียงแค่สมาชิกต้องการแลกเปลี่ยน ผลคือ ระบบนี้ทำให้สมาชิกได้รู้จักใกล้ชิดกันมากขึ้น

ข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าเกิดขึ้นในกรณีที่ความต้องการไม่ตรงกัน ณ จุดเวลานั้น เช่น การแลกเปลี่ยนโดยสารรถมอเตอร์ไซด์กับอาหาร จำเป็นที่สมาชิกจะต้องรู้จักไว้ใจกันจึงจะยอมให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง “ได้รับ” ก่อน ข้อจำกัดที่พบอีกประการหนึ่ง คือกรณีเกิดวิกฤติ เช่น ภัยแล้ง ทำให้ผลผลิตที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนเสียหาย ในกรณีเช่นนี้ระบบแลกเปลี่ยนโดยใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือระบบหักบัญชีและการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนจะสามารถช่วยลดปัญหาความต้องการที่ตรงกันในเวลาที่กำหนดได้

ข. ระบบหักบัญชี มีกลุ่มที่ใช้ระบบนี้เป็นจำนวนน้อย เนื่องจากชาวบ้านทั่วไปยังไม่คุ้นเคยกับระบบลงบัญชี จึงเหมาะกับกลุ่มที่มีความคุ้นเคยกับระบบบัญชี เช่น ร้านค้าชุมชน อีกทั้งยังเป็นระบบซื้อขายเชื่อจนกว่าจะมีการหักบัญชี จำเป็นต้องมีความเอื้ออาทรไว้วางใจกันสูงหรือมีข้อมูลว่า จะมีโอกาสได้รับการชำระหนี้คืน ระบบนี้ใช้ได้ดีกับการแลกเปลี่ยนวัตถุดิบกับสินค้า ซึ่งทั้งสองฝ่ายจะต้องพึ่งพากัน ผู้ใช้วัตถุดิบจำเป็นต้องขายสินค้าและผู้จำหน่ายสินค้าจำเป็นต้องทำให้เกิดการผลิต ระบบนี้มีข้อดีที่มีการคิดต้นทุนในการบริหารจัดการไว้ที่ร้านค้าชุมชนแล้ว ทำให้ระบบสามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่น ไม่ต้องประสบปัญหาที่เนื่องมาจากการมีต้นทุนในการบริหารจัดการ นอกจากนั้นระบบนี้ยังสามารถเป็นระบบที่ใช้เชื่อมต่อกับระบบการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ซึ่งจะช่วยให้เสริมความเข้มแข็งให้แก่ระบบการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนด้วย เนื่องจากจะช่วยเพิ่มทางเลือกในการมีสินค้าที่สามารถบริการชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

ค. ระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน จะอยู่กึ่งกลางระหว่างสองระบบที่กล่าวมาแล้ว เนื่องจากใช้ง่ายกว่าระบบหักบัญชีเพราะสมาชิกแต่ละคนไม่ต้องจัดการบัญชีและได้รับบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นหลักฐานสำหรับการชำระหนี้ มีความสะดวกในการแลกเปลี่ยนมากกว่าระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า เพราะไม่ต้องรอความต้องการสินค้าตรงกันในขณะที่นั้น การกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนขึ้นกับความพอใจระหว่างสมาชิกที่แลกเปลี่ยนกัน อีกทั้งบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนยังสามารถพกพาได้ แต่ระบบที่ใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนจะมีต้นทุนในการจัดการของหน่วยงานกลาง เช่น ในการกำหนดปริมาณบัตรชุมชน ดูแลให้บัตรมีการหมุนเวียน ไม่กระจุกตัวหรือสะสมอยู่ที่คนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง การสะสมบัตรเกิดขึ้นกับสมาชิกที่ไม่สามารถผลิตสินค้ามา

แลกเปลี่ยนได้จึงไม่ยอมใช้บัตร หรือเกิดกับสมาชิกที่ผลิตได้มากแต่ไม่มีความต้องการสินค้าของ
คนอื่น

2.2.3 ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

ได้แก่ กลุ่มเพื่อน-เลี้ยว-เกลอ เกิดจากการร่วมมือระหว่างเครือข่ายศูนย์เรียนรู้พัฒนา
เศรษฐกิจชุมชน จ.นครศรีธรรมราช กลุ่มในจังหวัดสงขลา กระบี่ กรุงเทพมหานคร ชลบุรี
และศรีสะเกษ เป็นการแลกเปลี่ยนอาหารทะเลแปรรูปและมะพร้าวจากภาคใต้กับข้าวสาร
หอม กระเทียม จากภาคอีสานและภาคกลาง

ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนเกิดจากความต้องการสินค้าที่ชุมชนท้องถิ่นของตนไม่
สามารถผลิตได้ กลุ่มตั้งอยู่บนหลักการเพื่อนช่วยเพื่อน มีการระดมทุนในการผลิตและกระจาย
สินค้า โดยแต่ละชุมชนสำรวจการผลิตและความต้องการของสมาชิกในชุมชน เพื่อรวบรวมสินค้า
จากสมาชิกและกระจายสินค้าที่แลกเปลี่ยนมาสู่สมาชิกโดยผ่านร้านค้าชุมชนของกลุ่ม

ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนมีศักยภาพสูงที่จะแก้ไขปัญหาความขาดแคลนวัตถุดิบใน
การผลิตในกลุ่มจากกรุงเทพมหานคร แก้ไขปัญหาขาดแคลนข้าวในภาคใต้ หรือในกลุ่มอื่นๆ ที่อาจ
เคยผลิตข้าวได้แต่ประสบภัยแล้ง แต่การจัดการก็มีต้นทุนสูงเช่นกัน เนื่องจากต้องการข้อมูลช่อง
ทางการขนส่ง และการบริหารจัดการที่ดีเพื่อลดต้นทุนการเก็บรักษา เป็นต้น

ปัจจุบันกลุ่มเริ่มมีการแลกเปลี่ยนแล้วแต่ยังเป็นเพียงระยะเริ่มต้น

2.3 ตัวอย่างระบบแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่มต่างๆ

กลุ่มพัฒนาชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง บ้านสันติสุข

อำเภออุตุชุม จังหวัดยโสธร

เป็นกลุ่มแรกที่จัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแบบใช้บัตรแลกเปลี่ยนซึ่งเดิม เรียกว่า
“เบี้ยอุตุชุม” หลังจากถูกกล่าวหาจากธนาคารแห่งประเทศไทยว่าทำผิดพระราชบัญญัติเงินตรา
พ.ศ.2501 จึงเปลี่ยนหน่วยเรียกบัตรแลกเปลี่ยนเป็น “บุญ”

กลุ่มบ้านสันติสุข เป็นกลุ่มที่มีทุนทางสังคมสูง ชุมชนเชื่อมั่นในแนวคิดพึ่งตนเอง
และต้องการนำแนวคิดสู่ภาคปฏิบัติแต่ยังไม่มีรูปแบบ จนกระทั่งเมื่อได้รับคำแนะนำช่วยเหลือจาก
อาสาสมัครต่างประเทศ กลุ่มจึงเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนน่าจะเป็นเครื่องมือในการพึ่งตนเอง
ได้ กลุ่มตัดสินใจเลือกระบบการใช้บัตรแลกเปลี่ยนเนื่องจากเห็นว่า เป็นระบบที่มีการใช้สะดวก
คล้ายการใช้เงินบาท ส่วนระบบลงบันทึกหักบัญชีไม่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของสมาชิกซึ่งไม่
คุ้นเคยกับการเขียนและลงบัญชี

กลุ่มมีคณะกรรมการบุญ บริหารและเก็บข้อมูลการใช้บุญ สมาชิก 23 ครัวเรือนได้รับบุญ
คนละ 100 บุญ และต้องส่งบุญคืนเมื่อครบกำหนด มีการจัดตลาดนัดชุมชนเพื่อให้สมาชิกได้ซื้อขาย

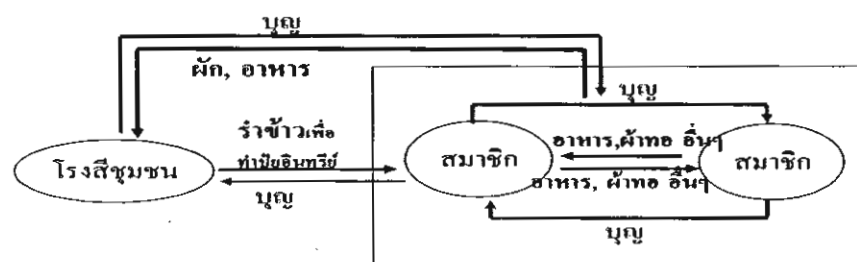
แลกเปลี่ยนสินค้าทุกสัปดาห์ ในระยะแรกการแลกเปลี่ยนยังไม่หลากหลายเนื่องจากสมาชิกยังไม่รู้ความต้องการของเพื่อนสมาชิกคนอื่นๆ สมาชิกบางคนเกรงว่าจะใช้บุญหมดไม่มีบุญคืนให้กลุ่มจึงไม่ยอมใช้บุญ กรรมการต้องทำความเข้าใจกับสมาชิก

ในปัจจุบัน กลุ่มมีการผลิตหลากหลายขึ้น สมาชิกบางรายลงทุนทำโรงเรือนเพาะเห็ด สินค้าที่แลกเปลี่ยนมีทั้งพืชผักที่ปลูก ปลา อาหาร ผ้าทอด

ปัจจุบันกลุ่มเชื่อมโยงกับโรงสีชุมชนชมรมรักษัธรรมชาติ บ้านนาไผ่ ซึ่งเป็นหมู่บ้านอยู่ติดกัน มีนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าวอินทรีย์ ทุกเดือนโรงสีต้องเสียดำใช้จ่ายประมาณ 10,000 บาท ในการจัดเตรียมอาหารสำหรับสมาชิกที่มาช่วยงาน (เป็นสวัสดิการหรือค่าจ้างที่ไม่เป็นตัวเงิน) โรงสีจึงเปิดให้สมาชิกใช้ “บุญ” มาซื้อ แกลบรำไปจากโรงสีเพื่อนำไปทำปุ๋ย แล้วโรงสีก็นำ “บุญ” ไปซื้ออาหาร พืชผักจากสมาชิก ทำให้ทั้งโรงสีและสมาชิกสามารถประหยัดค่าใช้จ่ายบาทได้

จึงเป็นประเด็นน่าสนใจติดตามผลว่าการเชื่อมโยงดังกล่าวส่งผลต่อชุมชนเพียงไร เนื่องจากเป็นโรงสีชุมชนขนาดใหญ่ มีสมาชิกกว่า 1,000 ราย และหากการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นอย่างเต็มรูปแบบ มูลค่าการแลกเปลี่ยนเฉพาะส่วนที่เป็นอาหารของโรงสีและการหมุนเวียนของบุญจะสามารถสร้างมูลค่าการผลิตทางเศรษฐกิจในชุมชนคิดในหน่วยเงินบาทไม่น้อยกว่าประมาณ 10,000 บาทต่อเดือน

การใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนมีต้นทุนในการบริหารจัดการ แต่ก็ก็เป็นระบบที่สมาชิกสามารถเรียนรู้กลไกการหมุนเวียนของระบบเศรษฐกิจได้ดี เมื่อกลุ่มมีขนาดใหญ่ขึ้น การจัดการจัดการจะซับซ้อนยุ่งยากมากขึ้น กลุ่มอาจต้องหาแนวทางจ่ายค่าตอบแทนให้แก่คณะทำงาน โดยอาจจ่ายเป็น “บุญ” ที่ได้มาจากการหักค่าธรรมเนียมจากสมาชิก เป็นต้น โดยวิธีนี้ระบบจะสามารถอยู่ได้ โดยไม่เป็นภาระหรือการเสียสละของคณะทำงานบุญมากเกินไป ในขณะที่สมาชิกได้รับประโยชน์ก็มีส่วนช่วยรับภาระต้นทุนการจัดการ

แผนภาพที่ 1 : ระบบบุญอุตสาหกรรม จ. ยโสธร

กลุ่มอนุเยาวชนฮักดันน้ำชี อ.หนองบัวแดง จ.ชัยภูมิ

เป็นกลุ่มอนุเยาวชนอายุไม่เกิน 12 ปีที่รวมกลุ่มเพื่ออนุรักษ์การอนุรักษ์ต้นน้ำชีซึ่งเป็นต้นน้ำอยู่ในพื้นที่ของหมู่บ้าน หมู่บ้านมีน้ำอุดมสมบูรณ์จึงปลูกพืชผักผลไม้ พืชไรได้ผลดี ผู้ใหญ่จึงมีกิจกรรมการผลิตด้านการเกษตรตลอดทั้งปี

การแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมเสริมของกลุ่ม โดยเด็กๆจะนำอาหารมาแลกเปลี่ยนกันในเช้าวันอาทิตย์ สมาชิกตั้งราคาตามแต่จะตกลงกัน โดยมีราคาและหน่วยทางบัญชี เป็นหน่วย “ชี” เด็กๆ แต่ละคนจะมีสมุดบัญชีของตนเองและเด็กๆ จะลงบัญชีรับจ่ายเอง ตัวเลขบัญชีจะเป็นบวกเมื่อ “รับชี” หรือ “ให้ของ” และเป็นลบเมื่อ “จ่ายชี” หรือ “รับของ” เมื่อสิ้นเดือนจะมีการขีดตัวเลขสุทธิ หากยังเป็นบวกหมายถึงมีการขายหรือผลิตให้แก่เพื่อนสมาชิกมากกว่ารับจากเพื่อนสมาชิก เป็นที่น่าสนใจว่า เด็กมีความสามารถในการลงบัญชีทั้งที่เป็นระบบที่ผู้ใหญ่เห็นว่ายุ่งยากเนื่องจากไม่คุ้นเคย การดำเนินการของกลุ่มดังกล่าวเป็นการกระทำในลักษณะเป็นการทดลองเมื่อผู้ใหญ่ยังไม่พร้อมจะทำเอง โดยที่กลุ่มเด็กดังกล่าวก็ได้รับการสนับสนุนจากบิดามารดา เพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้ใหญ่ในชุมชน ในขณะเดียวกันก็เป็นการเตรียมความพร้อมให้แก่ชุมชนในระยะยาวด้วย

แผนภาพที่ 2: ระบบเงินตราชุมชน กลุ่มเยาวชนฮักดันน้ำชี				
				หน่วย: ชี
วัน เดือน ปี	รายการ	รับ	จ่าย	คงเหลือ
20 'ก.ค. 46	ซื้อไข่ 3 ฟอง	-	9	-9
20 'ก.ค. 46	ขายกระท้อน 1 ลูก	5	-	-4
20 'ก.ค. 46	ขายกระท้อน 1 ลูก	5	-	+1

กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา

เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร

เป็นกลุ่มในชุมชนเมือง เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร กลุ่มก่อตั้งขึ้นในปี 2539 แต่ตั้งกลุ่มได้สำเร็จในปี 2541 มีลักษณะสำคัญคือ เป็นชุมชนมุสลิมที่มีความพยายามพึ่งตนเอง ไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกมากนัก ปัญหาที่สำคัญของชุมชนคือ ปัญหาหนี้สินและปัญหาการว่างงาน จึงมีการรวมกลุ่มแม่บ้านเพื่อช่วยเหลือกันและกันภายในกลุ่ม โดยมีสถาบันศาสนาเป็นเครื่องหล่อหลอมจิตใจ ผู้นำกลุ่มมีบทบาทสำคัญในการผลักดันสนับสนุนกิจกรรมของกลุ่มและเป็นผู้ได้รับการยอมรับสูงจากสมาชิก ปัจจุบันกลุ่มมีสมาชิก 350 กลุ่มมีกิจกรรมหลากหลาย ได้แก่ การอบรมทรัพย์สินของแม่บ้านและเยาวชน การจัดสวัสดิการในกลุ่มกิจกรรมอาชีพสร้างรายได้ เช่น ทำนํ้ายาปรับผ้านุ่ม นํ้ายาล้างจาน ดอกไม้ประดิษฐ์ ตัดเย็บเสื้อผ้า และทำขนม แต่ต้องประสบปัญหาการแข่งขันและต้องปรับปรุงคุณภาพอย่างต่อเนื่องเพื่อจำหน่ายภายนอก มีร้านค้าชุมชนที่จำหน่ายสินค้าจากนอกชุมชนเป็นหลัก กลุ่มมีจุดแข็งคือ มีทุนทางสังคมภายในกลุ่มสูง สมาชิกมีจิตสำนึกของการช่วยเหลือกันและกัน อย่างไรก็ตาม กลุ่มประสบปัญหาด้านความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นในชุมชนเนื่องจากมีกลุ่มอื่นที่จัดตั้งขึ้นทางการเมืองเพื่อรับเงินสนับสนุนจากรัฐ ทำให้กลุ่มใหม่มีงบประมาณมากกว่าในการดำเนินกิจกรรม เกิดการเปรียบเทียบระหว่างกิจกรรมของกลุ่มแม่บ้านบนฐานการพึ่งตนเอง กับกลุ่มที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก สมาชิกบางส่วนได้ออกไปจากกลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนาเพื่อเข้าร่วมในกลุ่มใหม่

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเกิดขึ้นบนพื้นฐานแนวคิดเดิมของกลุ่ม คือการช่วยเหลือกันและกัน การแลกเปลี่ยนในชุมชนที่มีอยู่แล้วเป็นวิถีชีวิตแต่ดั้งเดิมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติโดยสมาชิกจะนำสินค้ามาแลกกับของในร้านค้าและรับหรือจ่ายส่วนต่างเป็นเงินบาท ร้านค้ามีระบบบัญชีบันทึกการแลกเปลี่ยนของสมาชิกที่น่าขงมาแลกเปลี่ยนรายๆ ไป อย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนดังกล่าวอิงบนฐานราคาตลาด และสินค้าที่สมาชิกผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนยังมีเพียงไม่กี่ชนิด ได้แก่ ซาลาเปาโรตตี แต่ได้เริ่มมีการผลิตอาหารเพื่อแลกเปลี่ยนหลากหลายมากยิ่งขึ้น

ระบบแลกเปลี่ยนทำให้เกิดกิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานแลกกับสินค้าในร้านค้า เช่น ร้านค้าได้สมาชิกมาช่วยดูแล ทำความสะอาดร้าน ซ่อมแซมร้าน ช่วยบริการการจัดกิจกรรมกลุ่ม การพัฒนาสิ่งแวดล้อมและบำเพ็ญประโยชน์ในชุมชน สินค้าที่แลกจากร้านค้า เช่น ข้าวสารไข่น้ำปลา

สิ่งที่กลุ่มอาจต้องดำเนินการต่อไป คือหลักเกณฑ์การคิดอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างแรงงานกับสินค้า จะช่วยให้การแลกเปลี่ยนเป็นระบบและมีความยุติธรรมต่อสมาชิกทุกคนเนื่องจากใช้อัตราแลกเปลี่ยนระบบเดียวกัน การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนแม้ว่าจะมีความยุ่งยากในการกำหนดระบบในครั้งแรก เช่น แรงงาน 1 ชั่วโมงเท่ากับ 1 บัตร ไข่ 10 ฟองเท่ากับ 1 บัตร ข้าวสาร 1 กิโลกรัมเท่ากับ 1 บัตร แต่ก็จะช่วยให้เกิดความสะดวกในการแลกเปลี่ยน อย่างไรก็ตามกลุ่มยังคงเห็นว่า

การทำบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเรื่องยุ่งยากมากกว่าการแลกเปลี่ยนโดยตรงหรือจากหักบัญชีโดยร้านค้าชุมชน

ผลที่น่าจะเกิดขึ้นจากการแลกเปลี่ยนแรงงานกับร้านค้าชุมชนจะมีทั้งด้านบวกและลบ ผลด้านบวกคือสมาชิกจะเข้าร่วมในกิจกรรมกลุ่มและกิจกรรมชุมชนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม เป็นไปได้อีกเช่นกันที่การแลกเปลี่ยนจะลดคุณค่าของจิตสำนึกในการบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ เพราะเกิดระบบใหม่คือการทำประโยชน์เพื่อชุมชนจะได้รับของตอบแทน ชุมชนจึงควรระมัดระวังและชี้แจงให้สมาชิกตระหนักถึงคุณค่าทางจิตอันเกิดจากการทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมด้วย

ผลอีกด้านหนึ่งที่จะเกิดแก่ร้านค้าชุมชน คือ ภาระในการหาเงินบาท เนื่องจากร้านค้าชุมชนยังต้องซื้อข้าวสาร อาหารจากภายนอกเป็นเงินบาท ร้านค้าชุมชนจึงยังจำเป็นต้องได้รับเงินบาท การใช้แรงงานสมาชิกแปรรูปสินค้าเพื่อขายภายนอกจึงยังเป็นสิ่งจำเป็น การแลกเปลี่ยนสินค้านอกชุมชนกับกลุ่มเครือข่ายโดยแลกเปลี่ยนค่าแปรรูปที่กลุ่มผลิตกับอาหารและวัตถุดิบในการผลิตจากกลุ่มอื่น เพื่อลดการใช้เงินบาท และออมเงินบาทไว้ซื้อสินค้าที่จำเป็นจากตลาด

กลุ่มบ้านเขาน้อย

ตำบลคงประคำ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก

กลุ่มบ้านเขาน้อยอยู่ในชุมชนชนบท เป็นหมู่บ้านสันโดย ค่อนข้างห่างไกลจากเมืองและหมู่บ้านอื่นๆ รวมทั้งไกลจากการเข้าถึงของโครงการต่างๆ ของรัฐ มีรายได้เฉลี่ยคนละ 18,263 บาท ต่อปี หนี้สินคนละประมาณ 7,300 บาทต่อปี ชาวบ้านมีอาชีพทำนาทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และรับจ้าง มีปัญหาเรื่องขาดแคลนแหล่งน้ำ การอยู่ใกล้เขา ซึ่งยังมีของป่าอยู่บ้าง ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่มีความรู้เชี่ยวชาญด้านอาชีพอย่างจริงจัง แต่มีบางครอบครัวที่มีอาชีพจักสานหรือแปรรูปอาหาร

ชุมชนบ้านเขาน้อยเคยมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างหมู่บ้านแต่ปัจจุบันได้ขาดหายไป ชาวบ้านใช้เงินตราซื้อของเพราะสะดวก ประหยัดเวลา ไม่ต้องไปหาตามป่าเขา การแลกเปลี่ยนในชุมชนเกิดขึ้นอีกครั้งหลังจากชาวบ้านได้รับคำแนะนำเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนและได้ร่วมกิจกรรมในพื้นที่ที่นักวิจัยจัดขึ้น ประกอบกับความกระตือรือร้นของผู้ใหญ่บ้านคนใหม่และคณะ ซึ่งเป็นคนหนุ่มสาวมีความมุ่งมั่น ทำให้ชาวบ้านได้ทดลองจัดตลาดนัดแลกเปลี่ยนชุมชน ได้รับความสนใจจากชาวบ้านเข้าร่วมเป็นสมาชิกแลกเปลี่ยน กลุ่มแลกเปลี่ยนชุมชนบ้านเขาน้อยจึงเป็นกลุ่มใหม่ที่ไม่มีการจัดตั้งในรูปแบบองค์กรดังเช่นกลุ่มอื่นๆ ที่ก่อตั้งมาก่อนแล้ว และยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเข้าเป็นกิจกรรมหนึ่งของกลุ่ม

กลุ่มแลกเปลี่ยนมีกระดานสำหรับแจ้งรายการสินค้าที่ตนเองต้องการให้เพื่อนสมาชิกได้รับทราบและจัดหาเตรียมไว้ก่อนวันแลกเปลี่ยน ในระยะเริ่มต้นซึ่งเป็นขั้นตอนของการทดลองจัดการแลกเปลี่ยนชุมชน จะจัดตลาดนัดแลกเปลี่ยนชุมชนที่ศาลาวัดประมาณเดือนละ 1 ครั้ง การแลกเปลี่ยนทำให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของพืชผักตามธรรมชาติ ข้าวของที่ไม่สามารถขายได้

แต่นำมาแลกเปลี่ยนได้ ชาวบ้านจะใช้เวลาว่างในช่วงวันไปเก็บพืชผักตามธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนกัน เช่น กลอย สายบัว หอยขม ลูกข่อย ข้าวสาร และเครื่องจักสาน การแลกเปลี่ยนใช้เวลาเพียง 1 ชั่วโมง มีชาวบ้านเข้าร่วมประมาณ 20 คน

สมาชิกมีความเห็นว่า การแลกเปลี่ยนช่วยลดรายจ่ายค่าอาหาร ทำให้มีอาหารแปลกๆ รับประทาน ช่างจักสานสามารถแลกข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนได้ตลอดทั้งปี ชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินมีอาชีพรับจ้าง สามารถเก็บพืชผักธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่ตนเองต้องการได้ แม้ว่าจะยังไม่ได้แลกข้าวสารเนื่องจากเห็นว่ามูลค่าข้าวสารสูงกว่าพืชผักธรรมชาติที่ตนเองเก็บมาแลกเปลี่ยน เป็นที่น่าสนใจว่าในอนาคต หากชาวบ้านได้รู้จักใกล้ชิดกันมากขึ้น รู้ปัญหาและความต้องการของเพื่อนสมาชิก ชาวบ้านที่เป็นแรงงานรับจ้างจะสามารถแลกพืชผักของคนกับข้าวสารได้หรือไม่

เป็นที่น่าสนใจว่าภายหลังที่ได้จัดให้มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันได้เจ็ดครั้ง หมู่บ้านนี้ประสบปัญหาภัยแล้ง ซึ่งมีผลกระทบต่อการทำงานของมาแลกเปลี่ยนกันเพราะสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนกันนั้นส่วนหนึ่งได้มาจากของป่า ขณะเดียวกันสมาชิกก็ยังไม่พร้อมที่จะพัฒนาการแลกเปลี่ยนไปใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ซึ่งจะช่วยให้การแลกเปลี่ยนสะดวกยิ่งขึ้นและอาจจะช่วยลดผลกระทบจากภัยแล้งได้บ้าง กรณีเช่นนี้ชี้ให้เห็นเป็นอย่างดีว่าการเรียนรู้ของชาวบ้านในการทำความเข้าใจกับปัญหาและระบบที่มีความซับซ้อนในความเข้าใจของชาวบ้านอาจจะต้องใช้เวลาและมีการลองผิดลองถูกด้วยตนเองพอสมควร

กลุ่มเกษตรกรศูนย์รวมน้ำใจเกษตรกรทฤษฎีใหม่

ตำบลโพรงยาง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา

กลุ่มเกษตรกรศูนย์รวมน้ำใจเกษตรกรทฤษฎีใหม่เป็นกลุ่มในชุมชนชนบท อยู่ห่างไกลจากเมือง เป็นชุมชนที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์เนื่องจากมีแหล่งน้ำใหญ่คือหนองสะพังทอง ทำให้มีน้ำเพื่อบริโภคและเพื่อการเกษตรตลอดทั้งปี ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร ทั้งทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ประมง และทำเกษตรผสมผสาน

ระบบแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นในกลุ่มแม่บ้านซึ่งประกอบธุรกิจชุมชนแปรรูปถนอมอาหาร ลักษณะเด่นที่น่าสนใจ คือ ศักยภาพของกลุ่มสตรี ประธานและสมาชิกหลายคนมีความสามารถในการปรุงอาหาร และมีความกระตือรือร้นสนใจเรื่องสวัสดิการเด็กในชุมชน มีความขยันและกล้าลองทำกิจกรรมใหม่ๆ

กลุ่มเกษตรกรศูนย์รวมน้ำใจเกษตรกรทฤษฎีใหม่ เป็นเพียงหนึ่งในสองกลุ่มที่กล้านำระบบแลกเปลี่ยนที่ใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างเช่นกลุ่มมาทดลองใช้ ส่วนหนึ่งเนื่องจากการผลักดันของนักวิจัยในพื้นที่ โดยเรียกบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเรียกว่า “ทุน” ความแตกต่างที่สำคัญจากกลุ่มคือ

1. รูปแบบของบัตรเป็นแบบเรียบง่าย มีเพียงตัวเลขหนึ่งทุน หมายเลขบัตร และลายเซ็นซึ่งในเบื้องต้น สมาชิกตกลงให้ใช้ลายเซ็นของนักวิจัยในพื้นที่ไปพลางๆ ก่อน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเรื่องรูปแบบการแลกเปลี่ยน)

2. การนำเยาวชนสามคนเข้ามามีส่วนร่วมเป็นกรรมการในระบบแลกเปลี่ยน เยาวชนทั้งสามคนมีหน้าที่บันทึกข้อมูลและประชาสัมพันธ์กิจกรรมการแลกเปลี่ยน โดยเยาวชนทั้งสามคนจะได้รับ “ทุน” เป็นการตอบแทนสำหรับใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าในกลุ่ม นับเป็นวิธีการจัดการที่ดีเนื่องจากเยาวชนได้มีส่วนร่วม และกลุ่มได้ใช้ประโยชน์จากความสามารถของเยาวชนในการบันทึกข้อมูลซึ่งโดยปกติแล้ว ชาวบ้านทั่วไปเห็นว่าเป็นเรื่องยุ่งยาก

3. ไม่มีการกำหนดเวลาที่จะต้องคืน “ทุน” เนื่องจากมีปริมาณ “ทุน” ทั้งระบบเพียง 170 ทุน แจกให้กับสมาชิก 17 คน คนละ 10 ทุน

เดิมไม่มีร้านขายอาหารในชุมชน แต่เนื่องจากสมาชิกหลายคนมีฝีมือในการทำอาหารและมีพืชผักปลูกที่บ้าน สมาชิกกลุ่มแลกเปลี่ยนจึงจัดให้มีร้านค้าขายสินค้าที่เพิงหน้าศาลาซึ่งเป็นที่จัดการประชุมของกลุ่ม ร้านค้านี้จะจัดทุกวันอาทิตย์เพื่อจำหน่ายและแลกเปลี่ยนอาหารที่สมาชิกเป็นผู้ประกอบหรือเก็บมาจากบ้าน มีชาวบ้านที่ไม่ใช่สมาชิกกลุ่มแลกเปลี่ยนสนใจมาซื้อสินค้าหลายราย เพราะได้อาหารที่สดกว่าและคุณภาพดีกว่าที่ซื้อในท้องตลาด สินค้าที่เหลือขายก็จะแลกเปลี่ยนกันในหมู่สมาชิก โดยสมาชิกสามารถใช้ “ทุน” คู่กับเงินบาทได้ หรือใช้ “ทุน” จ่ายส่วนต่างในกรณีที่สินค้าที่แลกเปลี่ยนกันนั้นมีมูลค่าไม่เท่ากัน

เป็นที่ชัดเจนว่า ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ทำให้กลุ่มแม่บ้านสนใจถึงศักยภาพของตนเองออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์ แม้ว่าแนวคิด “ขายก่อนแลก” จะไม่ตรงกับแนวทางลดการพึ่งพาเงินบาทนัก แต่ก็ยังเป็นระบบที่สอดคล้องกับพื้นฐานของกลุ่ม สมาชิกกลุ่มได้ประโยชน์มีรายได้เพิ่มขึ้นในขณะที่ลดค่าใช้จ่ายด้านอาหาร ทำให้สมาชิกมีแรงจูงใจในการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อไป ปัจจุบันร้านค้าและระบบแลกเปลี่ยนของกลุ่มได้รับความสนใจจากสมาชิกคนอื่นๆ ในชุมชน และจากหมู่บ้านอื่นๆ มีชาวบ้านที่ไม่ใช่สมาชิกบางรายมาขอแลกสินค้าที่ร้านค้าด้วย ที่น่าสนใจคือความสำเร็จของร้านค้านี้ทำให้สมาชิกตระหนักถึงศักยภาพของสตรีและบางคนมีแนวคิดที่จะรวมกลุ่มผู้หญิงเพื่อดึงพรรคบริหารท้องถิ่น

กิจกรรมการแลกเปลี่ยนของกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่เกิดขึ้นได้จากทั้งปัจจัยภายใน คือความสามารถของผู้นำและสมาชิก และจากปัจจัยภายนอก คือการผลักดันของนักวิจัยในพื้นที่ สิ่งที่น่าสนใจคือ ระบบจะยั่งยืนหรือไม่ จากการที่สมาชิกได้รับประโยชน์ ทำให้เป็นไปได้ที่ระบบจะยังคงต่อไป แต่รูปแบบอาจเปลี่ยนไป เช่น ปัจจุบัน สมาชิกอาจลืมนับบัตรแลกเปลี่ยน “ทุน” ไม่ได้นำมาด้วยเมื่อมาแลกเปลี่ยนสินค้า ต้องใช้วิธีจดบันทึกแทน โดยมีเยาวชนทำหน้าที่หน่วยงานกลางในการจดบันทึก นอกจากนี้ ในการจัดร้านค้าแต่ละครั้ง จะมีสมาชิกเข้าร่วมประมาณ 10 คน จากสมาชิกทั้งหมด 18 คน (ไม่นับรวมคนที่ไม่ใช่สมาชิกที่มาเข้าร่วมซื้อสินค้า) ส่วนหนึ่งเพราะไม่ว่างในวันจัด

กิจกรรม มีสมาชิกสองรายที่ไม่ได้เข้าร่วมเลย ในการทดลองใช้ พบปัญหาคือ “ทุน” มีขนาดเล็ก
จิกลงได้ จึงทำให้ไม่สะดวกในการใช้ หากมีการปรับขนาดและความคงทนของ “ทุน” ให้มีการ
ใช้ได้สะดวกก็น่าจะทำให้มีการใช้ “ทุน” มากขึ้น

กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เมืองปราสาท

บ้านโนนตากกลาง อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

เป็นกลุ่มในชุมชนชนบทอยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 10 กิโลเมตร มีการตั้งบ้านเรือน
ใกล้ชิดกันเป็นชุมชนเช่นเดียวกับชุมชนอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็น
เกษตรกรรณาน้ำฝน มีอาชีพเสริมคือการเลี้ยงสัตว์และรับจ้าง สภาพพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง ดินเค็ม
น้ำกร่อย แหล่งน้ำดื่มเงินเพราะขาดการดูแล เกษตรกรมีภาระหนี้สิน คนหนุ่มสาวมีอาชีพรับจ้างใน
เมืองแบบเช้าไปเย็นกลับ

บ้านโนนตากกลาง มีลักษณะเด่นที่สำคัญคือ บทบาทของพระสมุห์สุรพงษ์ ปันนิจิตโต
เจ้าอาวาสวัดโนนตากกลาง เป็นพระนักพัฒนาที่รวบรวมชาวบ้านให้รวมกลุ่มกันจัดตั้งสหกรณ์เกษตร
อินทรีย์ เพื่อแก้ไขปัญหาอาชีพและเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการใช้สารเคมีมาเป็นเกษตรอินทรีย์
กำลังก่อตั้งโรงงานปุ๋ยชีวภาพ และผลิตยาสมุนไพร ที่น่าสนใจ คือ นอกจากพระนักพัฒนาแล้ว
กลุ่มนี้มีแกนนำที่มีอาชีพหน้าที่หลากหลาย มีความรู้ความสามารถ และมีความกระตือรือร้นที่จะ
ทำงานเพื่อส่วนรวม เช่น เจ้าของร้านค้า เจ้าของร้านอาหาร⁴ และครู เป็นต้น กลุ่มนี้จึงนับว่ามี
ศักยภาพของบุคลากรสูง

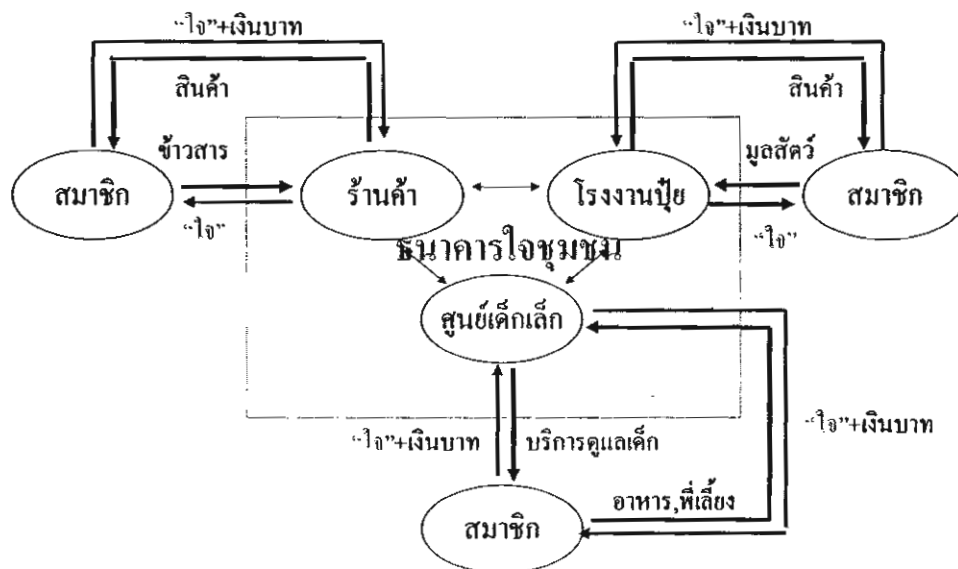
พระสมุห์สุรพงษ์ ปันนิจิตโต สนใจแนวคิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมากเนื่องจากเห็นว่า
เป็นแนวทางพึ่งตนเองเช่นเดียวกับหลักการของกลุ่ม กลุ่มได้รับแนวความคิดและการจัดระบบการ
แลกเปลี่ยนชุมชนเข้าเป็นกิจกรรมหนึ่งของกลุ่ม ได้มีการจัดตั้งกรรมการโครงการระบบแลกเปลี่ยน
และเริ่มโครงการในวันที่ 1 กรกฎาคม 2546

วัตถุประสงค์ของโครงการแลกเปลี่ยนชุมชนของกลุ่ม คือ เพื่อดูแลเงินบาท เพื่อให้เกิดการ
พึ่งพากันระหว่างสมาชิก เพื่อให้เกิดงานใหม่ สิ้นค้าใหม่ที่ชุมชนไม่ต้องพึ่งพาจากเมือง เพื่อปลด
หนี้สิน และเพื่อสร้างสวัสดิการให้แก่สมาชิก

กลุ่มเลือกใช้ระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนในทำนองเดียวกับที่อุดรฯ โดยดัดแปลงใช้บัตร
พลาสติกที่ใช้แล้ว (เช่น บัตรเติมเงินโทรศัพท์เคลื่อนที่) ซึ่งมีมากมายในชุมชนมาประทับหรือพิมพ์
ทับลงในบัตร ที่มีหน่วยเรียกว่า “ใจ” เพื่อให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของโครงการที่ใช้จิตใจที่
เอื้อเฟื้อต่อกัน

⁴ เป็นร้านเล็กๆ ในชุมชน

ในการแลกเปลี่ยน กลุ่มมีความพยายามเชื่อมโยงการใช้ “ใจ” กับร้านค้า โรงงานปืยชุมชน และศูนย์เด็กเล็กกลุ่ม โดยให้สมาชิกรับข่าวสารหรือมูลโคมาแลกเปลี่ยนบัตร“ใจ” แล้วนำบัตรใจไปแลกเปลี่ยนสินค้าอื่นในระบบ จุดเด่นของระบบแลกเปลี่ยนในกลุ่มนี้คือทำให้ มีการนำของที่มีมากในชุมชนแต่ไม่ได้ใช้ประโยชน์ คือ มูลโค มาทำให้เกิดประโยชน์และมีมูลค่าในการแลกเปลี่ยนความยากของระบบ คือจะดูแลให้เกิดการหมุนเวียนของ “ใจ” ได้อย่างไร ปัจจุบันกลุ่มกำลังอยู่ในระหว่างการพัฒนาแนวทางและดูแลให้เกิดการหมุนเวียนของระบบใจ

แผนภาพที่ 3 : การแลกเปลี่ยนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เมืองปราสาท จ.นครราชสีมา

กลุ่มทอผ้าวังทอง

ตำบลจระเข้สามพัน อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี

ตำบลจระเข้สามพันมีทั้งหมด 15 หมู่บ้านประชากร 2,455 ครัวเรือน จำนวนทั้งสิ้น 12,761 คน มีอาชีพหลักคือ การทำไร่อ้อย อาชีพรองคือ การทำสวนผลไม้ ทำนาและการทอผ้า ปัจจุบันชาวบ้านยังประสบปัญหาหนี้สินจากการทำการเกษตรแต่อยู่ในระดับไม่สูงนัก

กิจกรรมของกลุ่ม

กลุ่มทอผ้าวังทองตั้งขึ้นในปี 2520 โดยเริ่มการทอผ้าเพื่อขายให้เพื่อนบ้านใกล้เคียง และพัฒนาวิธีการทอตามลำดับ และในปี 2543 มีการเลือกตั้งประธานกลุ่มทอผ้าคนใหม่ คือ นางกัลยา เทียงธรรม ซึ่งเป็นผู้นำที่มีศักยภาพประกอบกับสมาชิกมีความสามัคคี มีการพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย มีการบริหารจัดการด้านตลาดและมีการเชื่อมโยงเครือข่ายในจังหวัดและ